

УДК 001.8+37.011

А. В. Царенко,
аспірантка
(Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка)

Анотація

Теоретичною базою нашого дослідження прийнято наукові праці вчених, у яких детально аналізується саме поняття відповідальності, її види та рівні; розроблено методологічні підходи до структури відповідальності. У статті досліджено зародження та розвиток поняття "відповідальність"; з'ясовані основні регулятори досліджуваного феномену в філософії, психології та педагогіці.

Ключові слова: відповідальність, філософія, педагогіка, психологія, регулятори відповідальності.

Summary

As a theoretical framework of our research accepted scientific works of scientists, which analyze in detail the concept of responsibility, its types and levels, the methodological approaches to the structure of responsibility are developed. The origin and development of the concept "responsibility" are investigated in the article; key regulators of the phenomenon in philosophy, psychology and pedagogy have been defined.

Key words: responsibility, philosophy, pedagogy, psychology, regulators of responsibility.

Постановка проблеми. Останнім часом Україна переживає глобальні зміни в усіх сферах життя, пов'язаних зі вступом нашої держави до Європейського союзу. Проводяться глобальні реформи, проходить підготовка спеціалістів нового рівня. Тому суспільству необхідні фахівці нової формації, що мають бажання відповідально виконувати свої професійні обов'язки, розвиватись, самовдосконалюватися, бути готовими передбачати наслідки своїх дій та нести за них відповідальність.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченням відповідальності займалось багато філософів, починаючи від Сократа, що намагався зрозуміти суть свободи, та завершуючи сучасними науковцями: І. Ореховський [9], М. Солodka [13] та інші, що мають своє вдосконалене бачення змісту відповідальності та її компонентів з урахуванням сучасних соціальних вимог; психологи: О. Абульханова-Славська [1], С. Рубінштейн [10], К. Муздибаєв [8], Дж. Роттер [17], які розглядають відповідальність з точки зору виконання особистістю своїх обов'язків; педагоги: В. Татенко [15], О. Куванова [5], М. Якишева [16], що намагаються з'ясувати значення відповідальності в педагогічній діяльності.

Мета нашого дослідження – узагальнити попередній досвід вивчення феномену "відповідальність" у філософській, педагогічній, психологічній літературі для подальшого дослідження поняття в професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Поняття "відповідальність" не нове, його філософи почали досліджувати ще в Стародавній Греції. Зміст цього поняття змінювався залежно від часового проміжку та тогочасного розуміння поняття "відповідальність" і її основного регулятора – свободу.

Визначення відповідальності в ті часи ще не існувало, вчені досліджували її елементи. Найбільший вклад у дослідження відповідальності було внесено античними філософами Сократом [2], Платоном, Аристотелем [3] та знайшло

продовження у вченнях філософів епохи Просвітництва І. Канта [12], Дж. Локка [6] та інших.

Уперше розрізнити добро та зло, відповідальність та обов'язок намагався Сократ, називаючи добром "розсудливість", розуміючи під ним таку діяльність, що робить нас морально відповідальними [2]. Філософ пропонував: щоб навчитись відокремлювати добро та зло, необхідно пізнати спочатку самого себе, і лише після цього особистість може добровільно покращувати не лише себе, а й життя оточуючих. Наступником та учнем Сократа був Платон, але в нього було своє бачення відповідальності – це дотримання норм суспільством, які їм були продиктовані владою в поєднанні з законом. Значний внесок у розвиток розуміння поняття "відповідальність" зробив Аристотель. Він писав, що людині властиві прекрасні та ганебні вчинки, за які вона отримує винагороду чи покарання. Виходячи з сказаного, ми можемо стверджувати, що Аристотель одним із перших почав говорити про санкції та винагороду за певну поведінку. Філософ виокремлював добровільні та недобровільні вчинки, розуміючи під недобровільними примушення до певних дій. Також його цікавило питання відповідальності особистості за незнання наслідків власної діяльності. Відповідальністю вчений називав свободу з урахуванням цілей і засобів діяльності. Філософ також акцентував на тому, що наміру передую вибір, а той, у свою чергу, відштовхується від мотивів [3].

Цікавою є думка І. Канта, який наголошував на тому, що людина достатньо інтелектуально розвинута, щоб дозволити собі погоджуватись лише з тими вимогами, з якими вона внутрішньо погоджується – це для неї і є свобода [12, с. 155]. Дж. Локк стверджував, що суспільство повинно підкорятись божественним, громадським, моральним законам. Відповідальність у розумінні вченого – це відчуття свободи, що не передбачає за собою всюдозволеності [6].

У працях філософа-екзистенціаліста Г. Йонаса ми зустрічаємо думку, що існує колективна відповідальність і досліджуваний феномен має часовий проміжок, а саме: що дії особистості повинні бути відповідальними та не нанесуть шкоди людні чи її оточуючим в майбутньому [4]. Вітчизняний філософ І. Ореховський називає відповідальністю добровільне прийняття та виконання соціальних норм, прийнятих у певному суспільстві [9], а М. Солodka доповнює, що відповідальність – це відображення зацікавленості особистості та соціальних груп у самовдосконаленні та покращенні відносин в суспільстві. Особиста відповідальність, на думку вченої, реалізується через виконання чи невиконання своїх обов'язків [13, с. 35].

Отже, можемо узагальнити, що зміст поняття "відповідальність", ймовірно, зародилось у філософській науці в античні часи та розглядалось як дотримання певних законів, норм, за що передбачались санкції чи винагорода. Основними регулятором була свобода, хоча і розуміли її по-різному. Також прийшло розуміння того, що свобода – це не всюдозволеність, вона не повинна посягати на свободу інших.

У сучасній філософії зміст "відповідальності" має значно ширше значення та трактується як міра відповідальності особистості, колективу, групи, що ґрунтується на соціальних нормах, має суб'єкта та об'єкта відповідальності. Регуляторами є: совість, воля, обов'язок, мотиви, цілі, цінності. Відповідальність передбачає розуміння наслідків власної діяльності та

використання санкцій у разі безвідповідальної поведінки.

У психології відповідальність досліджували: О. Абульханова-Славська [1], В. Татенко [15], С. Рубінштейн [10], К. Муздибаєв [8], Дж. Роттер [17] та ін.

Вивчаючи феномен відповідальності, О. Абульханова-Славська наголошує на тому, в особистість повинна дотримуватися її добровільно, з ініціативи носія відповідальної поведінки. Лише в цьому випадку відповідальність стає внутрішнім поривом людини [1]. В. Татенко доповнює трактування відповідальності; це розуміння людиною пред'явлених до неї вимог, упевненість у тому, що діяльність відповідає суспільним вимогам; розуміння неминучості санкцій, ініціативний та творчий підхід, контроль власних вчинків [15]. Психолог К. Муздибаєв також розширює зміст цього поняття, трактуючи це як особливість характеру, котра знаходить своє відображення не лише в характері особистості, а й її діяльності, поглядах на життя, розуміння сенсу власного буття. При відсутності розуміння соціальних норм чи змісту власного буття, відповідальність зменшується [8].

Психологом С. Рубінштейном було запропоновано надати відповідальності майбутній часовий проміжок, що передбачає несення відповідальності особистості не лише за зроблене, а й до яких наслідків це призведе [10].

Стосовно зарубіжних учених цікавою є праця Дж. Роттера. Беручи за основу локус контроль, учений виокремив два типи відповідальності: інтегральний локус контроль (особистість вважає себе причиною того, що відбувається в її житті) та екстернальний локус контроль (перекладання власної відповідальності на інших особистостей та подій у житті людини) [17].

Таким чином, у психології “відповідальність” – це психічний стан особистості, що підлягає контролю соціальних норм, має об'єкт та суб'єкт відповідальності, часовий проміжок; буває зовнішньою та внутрішньою; передбачає санкції; характеризується добровільністю, ініціативністю, самостійністю, розумінням пред'явлених вимог.

У педагогіці дослідженням феномену відповідальності займалися такі видатні вчені: А. Макаренко [7], В. Сухомлинський [14] та сучасні науковці: М. Сметанський [11], О. Куванова [5], М. Якишева [16] та ін..

А. Макаренко вважав, що відповідальність будується на відносинах взаємозалежності, яку він вбачав у підтримці людини досягнути поставленої мети. Відповідальною людиною він називав не того, хто боїться покарання, а того, хто сам собі докоряє за неправильний вчинок [7]. В. Сухомлинський стверджував, що для розвитку відповідальності необхідна моральна позиція та почуття обов'язку, оскільки обов'язок є стимулом совісті [14].

Відповідальність має багато різновидів, але саме педагогіка поділяє її: соціальну, професійну та навчально-професійну.

Сучасний педагог М. Сметанський дає таке визначення соціальної відповідальності – виконання та розуміння соціальних норм, ініціативність, врахування наслідків своїх дій [11, с. 172].

О. Куванова називає педагогічну відповідальність професійно-етичною якістю, що контролюється зовнішніми (колектив, батьки, клас) та внутрішніми (совість) інстанціями. Вчена робить наголос на моральності науковця, оскільки більшу частину педагогічної діяльності перевірити не можна [5].

М. Якишева стверджує, що навчально-професійна відповідальність – це

якість, що знаходиться в постійному розвитку та передбачає усвідомлення, ініціативність, самостійність під час навчання, що дасть можливість сформуватись професійно важливим якостям та забезпечить продуктивну роботу в професійній діяльності [16].

Таким чином, зміст “відповідальності” в педагогіці розкривається як інтегральна якість особистості педагога, що передбачає виконання своїх педагогічних обов’язків, які підпорядковуються внутрішнім (совість) та зовнішнім (колектив, дирекція, батьки, учні) санкціям. Відповідальна поведінка педагога повинна містити в собі передбачення наслідків власної діяльності та готовності за неї відповідати. Вона поділяється на колективну та індивідуальну, передбачає наявність своєї моральної позиції та характеризується добросовісністю, ініціативністю, активністю, самостійністю.

Узагальнюючи все вище сказане, можемо зробити такий **висновок**, що значення феномену відповідальності змінювалось від часового проміжку, розуміння значення його основних регуляторів – це свобода, обов’язок, цінності та науки, з точки зору якої трактується поняття відповідальність. З погляду педагогіки феномен відповідальності вужчий та чіткіший, ніж у філософії, оскільки існує об’єкт відповідальності та суб’єкт, санкції в разі безвідповідальної поведінки, інструкція дій. Проте, проаналізувавши різні підходи до вивчення відповідальності у філософії, педагогіці та психології, бачимо, що у всіх науках під відповідальністю розуміють виконання особистістю соціальних вимог, своїх обов’язків та урахування наслідків своїх дій і готовності нести за них відповідь.

Отже, на нашу думку, відповідальність у широкому розумінні – це інтегральна якість особистості, що визначає рамки її відповідальності, групи чи колективу; підлягає громадському контролю, виконанню їх норм; передбачає розуміння наслідків власної діяльності та готовності взяти за них відповідальність, яка може бути зовнішньою (колектив, суспільство) та внутрішньою (совість). Відповідальність передбачає наявність моральної позиції. Регуляторами відповідальності є: обов’язок, совість, свобода ініціативність, гідність, воля, ідеали, цінності, внутрішні переконання, мотиви.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Брамбо Р. Философы Древней Греции / Роберт Брамбо. – М. : Центрполиграф, 2010. – 352 с.
3. Гулевская А. Ф. Педагогические условия формирования социальной ответственности студентов экономических специальностей : монография / А. Ф. Гулевская, В. П. Максимов. – Южно-Сахалинск : изд-во СахГУ, 2012. – 208 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас. – Київ : Лібра, 2001. – 400 с.
5. Куванова О. А. Ответственность как профессионально-этическое качество учителя и пути его развития в послевузовский период : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Куванова Ольга Алексеевна – Владимир, 1999. – 161 с.
6. Локк Д. Два трактата о правлении [Електронний ресурс] / Джон Локк // Мысль. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: <http://grachev62.narod.ru/lock/content.html>.
7. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания / Антон Семёнович Макаренко. – М. : Изд-во академии педагогических наук РСФСР, 1949. – 132 с.
8. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.

9. Ореховский А. И. Философия ответственности / Александр Игнатьевич Ореховский. – М. : Алгоритм, 2015. – 320 с. – (Не серийное издание).
10. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
11. Сметанський М. І. Формування соціальної відповідальності вчителя / М. І. Сметанський. // Педагогіка і психологія. – 1995. – №2. – С. 171–178.
12. Соколов В. М. Основные идеи общей теории ценностей Р. Б. Пери / В. М. Соколов // Проблема ценности в философии / гл. ред. А. Г. Харчев –1966. – С. 154-170
13. Солодкая М. С. Ответственность субъекта управления: постановка проблемы и перспективы исследования / М. С. Солодкая // Credo. – 1998. – №1. – С. 33–43.
14. Сухомлинский В. А. / Избранные произведения : в 5 т. / [ред кол. Дзевеин А. Г. – К. : Рад. шк., 1979. – Т.2. – 718 с.
15. Татенко В. А. Трудный подросток: причины и следствия / Виталий Александрович Татенко. – К. : Рад. Шк., 1985. – 174 с.
16. Якишева М. Р. Педагогические условия формирования учебно-профессиональной ответственности студентов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 "Теория и методика профессионального образования" / Миляуша Раисовна Якишева. – Екатеринбург, 2013. – 30 с.
17. Rotter J.B . Scial Learning and Clinical Psychology/ Julian. Rotter. –Englewood Cliffs: NY, 1954. – 466 p.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2017